

Universum Historiae et Archeologiae
The Universe of History and Archeology

Універсум історії та археології
Универсум истории и археологии

ISSN 2664–9950 (Print)

ISSN 2707–6385 (Online)

2019. Vol. 2(27). Issue 2, pp. 197–203

doi 10.15421/26190214

<http://www.uha.dp.ua>

УДК 94: 7.049.2] (47+57) «18»

**Карикатура в російській
 публіцистиці другої
 половини XIX ст.: за матеріалами
 М. Б. Герсєванова**

К. С. Грищенко

магістр історії, старший науковий співробітник
 Дніпропетровського національного історичного
 музею імені Д. І. Яворницького
 ORCID: 0000–0002–8062–9583
 ResearcherID: AAA-9312–2020
k.s.hryshchenko@gmail.com

*Дніпропетровський національний історичний
 музей імені Д. І. Яворницького,
 Адреса: проспект Д. Яворницького, 18,
 м. Дніпро, Україна, 49000*

Анотація. Метою дослідження стало прагнення визначити місце візуальної художньо-сатиричної складової у творчій спадщині М. Б. Герсєванова та розгляд карикатури як жанру публіцистики та історичного джерела у дослідженні суспільної думки 1850-х – 1860-х рр. *Історіографія.* Історія карикатури здебільшого цікавила мистецтвознавців та художників. Соціокультурний та політичний контекст їхньої появи розглядався, але побіжно. Питання ж про місце карикатури у творчості М. Б. Герсєванова піднімається нами вперше. *Джерела.* Комплекс джерел сформовано за принципом інформаційної відповідності поставленій меті та складається з газетних статей – відгуків М. Б. Герсєванова на військові карикатури та альбому карикатур «Похождения Новгородской жительницы Федоры Ивановны», виданого під псевдонімом «Дуров». Залучені матеріали охоплюють

1858–1860 рр. і переконливо демонструють місце карикатури в публіцистиці М. Герсєванова як критика, так і творця цього жанру. Використання *методів історіографічного та джерелознавчого аналізу і синтезу* дозволило виявити стан розробки питання в історичній літературі та реалізувати поставлену мету. Основним результатом стало виявлення тематичної варіативності карикатур М. Б. Герсєванова та реакцій на них представників військової спільноти. На основі контент-аналізу досліджено зміст альбому карикатур «Похождения Новгородской жительницы Федоры Ивановны». Тексти і видані Герсєвановим карикатури стали реакцією на жорстку критику публікою російської армії та військових після поразки Російської імперії у Кримській війні 1853–1856 рр. Для російської карикатурної традиції ще з 1812 р. війни ставали потужним поштовхом для розвитку. Гумористичний жанр не був притаманним творчості Герсєванова, більше того, він вважав його небезпечним для військової дисципліни. Таким чином, звернення до карикатури у питаннях соціально-політичних та літературних було для автора своєрідним експериментом. Незважаючи на економічний успіх, кінцевої мети досягнуто не було, пороки, що висміювались, не були подолані. Герсєванов упевнився у марності висміювання як методу виховання, тож більше до гумористичного жанру не звертався. *Висновок* полягає в тому, що герменевтичний аналіз текстів та контекстів їхньої появи дозволив суттєво розширити уявлення про багатогранну діяльність такої малодослідженої особи, як М. Б. Герсєванов, виявити інформаційний потенціал карикатури як історичного джерела. *Тип статті* – аналітична.

Ключові слова: М. Б. Герсєванов, карикатура, суспільна думка.

Надійшла до редколегії 28.10.2019

Прорецензована 27.11.2019

Рекомендована до друку 26.10.2019

Universum Historiae et Archeologiae
The Universe of History and Archeology

Універсум історії та археології
Универсум истории и археологии

ISSN 2664–9950 (Print)

ISSN 2707–6385 (Online)

2019. Vol. 2(27). Issue 2, pp. 197–204

doi 10.15421/26190214

<http://www.uha.dp.ua>

УДК 94: 7.049.2] (47+57) «18»

Карикатуры в российской публицистике второй половины XIX в.: по материалам Н. Б. Герсегонова

К. С. Грищенко

магистр истории, старший научный сотрудник
Днепропетровского национального
исторического музея имени Д. И. Яворницкого
k.s.hryshchenko@gmail.com

*Днепропетровский национальный
исторический музей имени Д. И. Яворницкого
проспект Д. Яворницкого, 18,
Днепр, Украина, 49000*

Аннотация. Целью исследования стало стремление определить место визуальной художественно-сатирической составляющей в творческом наследии Н. Б. Герсегонова и рассмотрение карикатуры как жанра публицистики и исторического источника в исследованиях общественного мнения 1850–1860-х гг. *Историография.* История карикатуры в основном интересовала искусствоведов и художников. Социокультурный и политический контекст их появления рассматривался, но вскользь. Вопрос же о месте карикатуры в творчестве Н. Б. Герсегонова поднимается впервые. *Источники.* Комплекс источников сформирован по принципу информационного соответствия поставленной цели и состоит из газетных статей – отзывов Н. Б. Герсегонова на военные карикатуры и альбома карикатур «Похождения Новгородской жительницы Федоры Ивановны», изданного под псевдонимом «Дуров». Привлеченные материалы охватывают 1858–1860 гг., убедительно демонстрируют место карикатуры в публицистике Н. Б. Герсегонова как критика, так и создателя этого

жанра. Использование *методов историографического и источниковедческого анализа и синтеза* позволило выявить состояние разработки вопроса в исторической литературе и реализовать поставленную цель. *Основным результатом* стало выявление тематической вариативности карикатур Н. Б. Герсегонова и реакций на них представителей военной общности. На основе контент-анализа исследовано содержание альбома карикатур «Похождения Новгородской жительницы Федоры Ивановны». Тексты и изданные Герсегоновым карикатуры стали реакцией на жесткую критику публикой российской армии и военных после поражения Российской империи в Крымской войне 1853–1856 гг. Для российской карикатурной традиции еще с 1812 г. войны становились мощным толчком для развития. Юмористический жанр не был присущ творчеству Герсегонова, более того, он считал его опасным для военной дисциплины. Таким образом, обращение к карикатуре в вопросах социально-политических и литературных было для автора своеобразным экспериментом. Несмотря на экономический успех, конечной цели достигнуто не было, пороки не были преодолены. Герсегонов убедился в бесполезности высмеивания как метода воспитания, поэтому больше к юмористическому жанру не обращался. *Вывод* заключается в том, что герменевтический анализ текстов и контекстов их появления позволил существенно расширить представления о многогранной деятельности такой малоисследованной личности как Н. Б. Герсегонов, выявить информационный потенциал карикатуры как исторического источника. *Тип статьи* – аналитический.

Ключевые слова: Н. Б. Герсегонов, карикатура, общественная мысль.

Поступила в редколлегию 28.10.2019

Прорецензирована 27.11.2019

Рекомендована в печать 26.12.2019

Universum Historiae et Archeologiae
The Universe of History and Archeology
Універсум історії та археології
Универсум истории и археологии

ISSN 2664–9950 (Print)

ISSN 2707–6385 (Online)

2019. Vol. 2(27). Issue 2, pp. 197–203

doi 10.15421/26190214

<http://www.uha.dp.ua>

LCC DK 508–508.95

Caricatures in russian publicism of the second half of the 19th century: by the materials of N. B. Gersevanov

K. S. Hryshchenko

Master of History, Senior Researcher
in Dmytro Yavornytsky National Historical
Museum of Dnipro
k.s.hryshchenko@gmail.com

*Dmytro Yavornytskyi National Historical
Museum of Dnipro,
D. Yavornytskyi Avenue, 18,
Dnipro city, Ukraine, 49000*

Annotation. *The aim* of the study was the desire to determine the place of the visual artistic and satirical component in the creative heritage of N. B. Gersevanov and the consideration of the caricature as a genre of journalism and a historical source in public opinion research of the 1850–1860s. *Historiography.* The history of the caricature was mainly of interest to art critics and artists. The sociocultural and political context of their appearance was considered, but in passing. The question of the place of caricature in the work of N. B. Gersevanov is raised for the first time. *Sources.* *The set of sources* was formed according to the principle of informational correspondence to the goal and consists of newspaper articles – reviews by N. B. Gersevanov on military cartoons and an album of cartoons «The Adventures of the Novgorod resident Fedora Ivanovna», published under the pseudonym «Durov». The materials involved cover 1858–1860. both the critic and the creator of this genre convincingly demonstrate the place of caricature

in journalism of N. B. Gersevanov. Using *the methods of historiographic and source analysis* and synthesis allowed us to identify the state of development of the issue in the historical literature and realize the goal. *The main result* was the identification of thematic variability of the cartoons of N. B. Gersevanov and the reactions of representatives of the military community to them. Based on the content analysis, the contents of the caricature album «Adventures of the Novgorod resident Fedora Ivanovna» were investigated. The texts and the cartoons published by Gersevanov were a reaction to harsh criticism by the public of the Russian army and military after the defeat of the Russian Empire in the Crimean War of 1853–1856. Since 1812, wars have become a powerful impetus for development for the Russian caricature tradition. The humorous genre was not inherent in the work of Gersevanov, moreover, he considered it dangerous for military discipline. Thus, the appeal to the caricature of the socio-political and literary issues was a kind of experiment for the author. Despite economic success, the final goal was not achieved, the vices were not overcome. Gersevanov became convinced of the futility of ridiculing as a method of education, therefore, he did not turn to the humorous genre anymore. *The conclusion* is that the hermeneutic analysis of the texts and the contexts of their appearance allowed us to significantly expand our understanding of the multifaceted activities of such a little-explored personality as N. B. Gersevanov and to reveal the informational potential of the cartoon as a historical source. *The type of article* is analytical.

Key words: Gersevanov, caricature, public thought.

Received 28.10.2019

Reviewed 27.11.2019

Accepted 26.12.2019

Постановка проблеми. В межах дослідження публіцистичної спадщини М. Б. Герсєванова ця розвідка передбачає виокремлення карикатури як різновиду публіцистики загалом, а також визначення місця цього жанру в творчості нашого героя. Аналіз змісту карикатур, контексту їхньої появи та реакцій публіки дозволяють виявити неочевидні нюанси історії суспільної думки. Особистість М. Б. Герсєванова та більш відома частина його інтелектуальної спадщини, здавалося б, слабо корелюється з гумористичним, сатиричним художнім мистецтвом. Тим не менше, його нечисельні звернення до цього жанру корисні для реконструкції різнопланового образу одного з найбільш плідних катеринославських публіцистів середини XIX ст.

Історіографія. Історія карикатури здебільшого цікавила мистецтвознавців та художників. Соціокультурний та політичний контекст їхньої появи розглядався, але побіжно. Найбільш ґрунтовні роботи на цю тему належать О. В. Швинову (1903 р.), Л. Р. Варшавському (1937 р.) та Г. Ю. Стерніну (1964 р.). Дві останні не позбавлені недоліків, притаманних радянській історіографії загалом: поза художнім аналізом безальтернативно виявлявся класовий підхід та надмірне акцентування на класовій боротьбі. Тим не менш, Альбом «Дурова» – М. Б. Герсєванова – компліментарно згадується в роботі Л. Р. Варшавського (Варшавський Л., 1937, с. 129), але аналізується у відриві від постаті автора, все ж встановлено цим відомим російським мистецтвознавцем, незважаючи на псевдонім. Кількість праць, присвячених М. Б. Герсєванову, збільшується останнім часом перш за все зусиллями дніпровських дослідників (Т. Литвинова, І. Кочергін, В. Лазебнік). Однак узагальнюючого образу творчості цієї різнопланової та непересічної особистості поки ще не створено. Через велику кількість тем, яких торкався Микола Борисович, його ім'я часто згадується в окремих розвідках з історії суспільної думки, літературознавства, Кримської війни, ліквідації кріпацтва тощо (М. Лернер, М. Сладкевич, Є. Перкін, І. Христофоров, В. Заруба та ін.). Питання ж про місце карикатури у творчості М. Б. Герсєванова порушене нами вперше.

Метою дослідження стало прагнення визначити місце візуальної художньо-сатиричної складової у творчій спадщині М. Б. Герсєванова задля подальшого створення більш цілісного його портрету.

Джерела. Комплекс джерел сформовано за принципом інформаційної відповідності поставленій меті та складається з газетних статей – відгуків М. Б. Герсєванова на військові карикатури, відповіді йому І. Кірша та альбому карикатур «Похождения

Новгородской жительницы Федоры Ивановны», виданого нашим героєм під псевдонімом «Дуров». Залучені матеріали охоплюють 1858–1860 рр. і переконливо демонструють місце карикатури в публіцистиці М. Герсєванова як критика, так і творця цього жанру.

Виклад основного матеріалу. Жанр карикатури актуалізувався в Російській імперії після Кримської війни та зміни імператора на престолі. Наслідуючи французькі зразки, значна кількість російських ілюстраторів почала пробувати себе у комедійному жанрі, що породило безліч карикатурних «листок». Якись із них так і називалися «Карикатурный листок» (1856–1860), інші іменувалися «Искра» (1859–1873), «Заноза» (1863–1865), «Гудок» (1862–1863) і т. п. Взагалі саме французи зробили найбільше для російської карикатури, яка починалася з перевидання французьких сатиричних малюнків і кумедних візуалізацій Наполеона у 1812 р. Лише згодом цей легкий жанр, потенційно зрозумілий письменним та неписьменним, став «своїм» для російської публіки.

Досліджуючи творчість одного з найвідоміших та плідних публіцистів-катеринославців, а саме Миколи Борисовича Герсєванова (1809–1871), нашу увагу привернув цей сатиричний жанр.

Період 1858–1860 рр. – від переведення до запасу у званні генерал-майора до обрання повітовим предводителем дворянства – видався для Миколи Борисовича вкрай плідним на публіцистичній ниві. У 1858 р. він отримав час і можливість для великої закордонної подорожі, час на спостереження та аналіз. Його було обрано повітовим предводителем дворянства, отже, він мав упевненість у собі та бачення перспективи. На фоні активізації російської публіцистики загалом усе це призвело до появи близько 30-ти нових робіт Герсєванова.

Серед строкатої тематики статей Миколи Борисовича завжди виокремлювалась одна, ближча до серця – армійська. Після болючої поразки у Кримській війні знайшлося багато журналістів, які прагнули догодити суспільству: «Вкус публики настроен в сию минуту против военного звания» (Герсєванов Н., 1859, Нужна ли в России большая армия). Російську армію цілком зрозуміло піддавали критиці, проте, на думку Герсєванова, не завжди доречній. І Микола Борисович, як міг, став на захист честі військових.

У той час у російському суспільстві знову постало питання доцільності значної кількості війська, що, зрозуміло, було наслідком емоційного потрясіння від поразки. Але сам факт того, що воно таки виникло, що армія не виправдала суспільних сподівань і стала об'єктом для критичних нападів, до глибини душі вразив Герсєванова. Та у відпо-

відь на заклики сильно скоротити військо Микола Борисович знаходив переконливі аргументи: велика площа держави, відсутність природних кордонів, численність сусідів, багатоетнічне населення тощо не залишають доводів за скорочення армії.

А от висміювання армії в карикатурах виявилось для Миколи Борисовича ще більш образливим. Більше за все Герсєванова турбувало те, що військові взагалі, які ризикують життям, проводять його в походах, у незручностях, нехтують сім'єю, власними інтересами, стали об'єктом глузування та присміювання. Тож і його відповідь на це була більш емоційною, з намаганням ніби присоромити: «Доблесть его [офіцера – К. Г.] души видно в поле, не в гостиной. Может ли писатель оценить военную доблесть, он, считающий за подвиг, если пред выходом карикатуры, поработает час лишний», адже той же карикатурист, «выходя из театра и отыскивая вечером карету, схватит он грипп, который ставит в особую заслугу». І так проходить усе життя – «тепло, удобно, весело, сытно, отрадно душе и телу. Поэзии, правда, нет; но есть проза, мягкая, нежная, музыкальная, успокоительная» (Герсєванов Н., 1858).

Микола Борисович високо цінував благородне, важке звання військового, де честь – джерело усіх дій, а відданість – щоденна чеснота. Не маємо підстав запідозрити його в нещирості. В особі генерала-майора Герсєванова гармонійно поєднувалися гордість за належність до військового звання, розуміння багатогранної відповідальності, яка лягає на тих, хто носить це звання та почуття гумору, а надто самоіронії. На жаль, можемо лише здогадуватися, які саме карикатури образили Герсєванова, але розуміємо, що сатиричний жанр (якщо він належної якості) не ставить за мету образити, а скоріше акцентувати на недоліках, над якими варто працювати. Будь-яка інформація, текстова або візуальна, потребує інтерпретації. Якщо карикатура зображувала, наприклад, погано вдягненого, голодного офіцера, виникає питання: висміювала вона військових чи наголошувала на необхідності покращень в армії?

Подібні зауваження виникли у піхотного офіцера І. Кірша, який адресував Герсєванову звернення на сторінках «Русского инвалида» (Кірш І., 1858). У своїй замітці цей офіцер виклав власні погляди на життя військових, які, незважаючи на одноманітність буття, численні самообмеження, нерозуміння з боку цивільних тощо мають могутнє відчуття обов'язку, яке «твердо ведет их вперед, – ведет и на встречу, часто глядящей им в очи, смерти, и на борьбу с бездною докучливых мелочей, иногда безжалостно оскорбляющих их самолюбие». Крім того, думки Кірша цікаві узагальненнями та спо-

стереженнями про «преобладающее ныне у нас направление разоблачать некоторые предметы, прежде прикрывавшиеся различными привилегированными покровами». «Действительность ясно говорит нам, – писав він, – что многие из членов нашей семьи далеки от совершенства, что есть даже такие личности, которых существование в среде этой семьи, быть может, не вполне уместно». Унікально відвертий тон (як для людини з військового середовища) робить невелику статтю дуже змістовною. А конкретне запитання: «Таково же воззрение г. Герсєванова вообще на все попытки, предметом которых: показать пытливому взгляду общественности мнения некоторые идиотизмы, неизбежно встречающиеся и в нашей корпорации, подобно тому, как и в других?» (Кірш І., 1858), не могло не підштовхнути Миколу Борисовича до відповіді, хоч і неспішної.

Відповідь «О Карикатурах» Герсєванов розпочав зауваженням: «Хотя личность наша, как нам кажется, могла быть оставлена в стороне, но имея в виду дело, а не лица, с удовольствием отвечаем на призыв г. Кірша» (Герсєванов Н., 1859, Ответ г. Кіршу), з яким можна погодитися. На його думку, роздуми Кірша були вкрай самодостатніми, а апеляції до особи Миколи Борисовича порушили навіть загальний ритм статті. І все ж добре, що сталося, як сталося, адже у відповіді Герсєванов сформулював важливі для подальшого розуміння його творчої спадщини постулати, як от: «в сущности исправляют нравы не по ей [комедії – К.Г.] силам и не по силам литературы вообще. Все, что она может сделать – это указать на смешную сторону общества». Апелюючи до прикладів Мольєра, Бомарше, Фонвізіна, Грибоєдова, Крилова, Булгаріна, Гоголя, Щєдріна та ін., Микола Борисович наголошував, що, незважаючи на відомість та вивченість їхніх творів, дурні не перевелися, біс продовжує бити в ребро літнім людям, хабарі дають та беруть і, таким чином, практична-виховна користь комедії не доведена. З приводу війська як об'єкту карикатури, Герсєванов відповів таким чином: військова спільнота базується на дисципліні та честі, які працюють, коли солдат, офіцер та генерал люблять своє звання та пишаться ним. Для цього корисніше підвищувати їй статус у суспільній думці, чому карикатури не сприяють. Карикатуристам Микола Борисович пропонував звернути увагу на гетер та діячів відкupu (перші, до речі, були більш симпатичні Герсєванову).

Таким чином, Герсєванов та Кірш стояли на спільних позиціях, що військове життя небезпечне, важке, брудне, але чесне та шляхетне. Різниця полягає в тому, що Кірш вважав, ніби люди, які обрали собі таке життя, не образяться на висміювання,

Герсєванов же був переконаний, що таких людей не можна висміювати.

Після статей про карикатури Герсєванов встиг і сам звернутися до цього жанру, видавши, як уже зазначалося, під псевдонімом «Дуров» альбом «Похождения Новгородской жительницы Федоры Ивановны» (Дуров, 1860). У грудні 1859 р. Микола Борисович два рази особисто представляв його до Цензурного Комітету, де «личность Г. М. [генерала-майора – К.Г.] Герсєванова, представившего этот альбом в цензуру, была в точности известна в Канцелярии Комитета, так как от того же Г. Герсєванова было представлено несколько статей его, и сверх того в том же декабре 1859 г. рассматривались два его сочинения: 1) О народном характере Евреев и 2) об Жанне Д'Арк (на французском языке)» (Об изданном Альбоме, 1860–1861, арк. 3). Після внесення деяких змін у рисунки та підписи (зокрема, замінено «помещица» на «жительница») альбом було підписано до друку цензором В. Бекетовим 24 грудня 1859 р. Вже у січні 1860 р. карикатури були надруковані.

Загалом «Похождения» – це альбом із 19 карикатур у 6 зошитах, які умовно поділені нами на політичну, соціальну та літературну тематику. Авторами були як мінімум чотири карикатуристи. Чіткий підпис залишив лише А. Русін, олівцю якого належать 4 роботи, також по 4 у схованих під криптонімами «AB» та «DR», три під «Н» та ще 4 роботи підпису не мають. Літографували оригінали Б. А. Діль та І. П. Беггров.

Ідентифікація змісту карикатур є досить важкою, адже, як класичні, вони мають короткий підпис, який не завжди викликає чітку асоціацію у сьогоденнішого читача. Легше за все ідентифікувати політичні сюжети (їх 5). Вони мають розповсюджені маркери: обскублений орел – Франція, маленькі люди у фесках – Туреччина. Незважаючи на свіжу пам'ять про програну Кримську війну, Франція та Туреччина залишилися найчастішими героями карикатур і висміювалися за малу вагомість.

Свіжим сюжетом можна вважати картину з Федорою, яка тримає на руках малого бородатого чоловіка у черкесці з підписом: «Федора: Ах ты горный волчонок; насилу тебя поймала. Пора перестать кусаться. Будешь умницей? Имам Шамиль: Буду умницей маменька; только побольше дай конфет», – посилення на «нещодавню» здачу у полон князю О. Баратинському Шаміля на вигідних для себе умовах. Літературні сюжети (також 5) представлені головним чином зображеннями М. Гоголя в образі свині з головою людини та підписом: «Кажется, уж не жалея рыла я там изрыла весь задний двор» і очікувано знайшла лише «навоз да сор».

Соціальна проблематика домінувала в альбомі – 10 сюжетів. Ідентифікувати їх складніше за все, але точно, що Герсєванов, який давав поради карикатуристам, сам звернувся до теми відкupu і в альбомі декілька разів під іменем «Штукарев» зобразив відомого відкупника В. О. Кокорєва. В змістовному плані в «Похождениях» бачимо специфіку, притаманну російській суспільній думці загалом: коли йшлося про міжнародні справи, то образ Федори – Росії – максимально приємний, мудрий та сильний, а щодо внутрішніх проблем, Федора стає недалекою, довірливою, нерозумною. Історик графіки Л. Р. Варшавський так охарактеризував зміст альбому: «Может быть, патриотические мотивы в альбоме и явились громоотводом от цензурных поползновений для тех двух-трех карикатур в альбоме, в которых социальные истолкования сюжета получают свою остроту» (Варшавский Л., 1937, с. 129). Наприклад, гострою йому здалася карикатура «Федора-строитель», у якій висміяно надію на «авось», «сойдет», «на глаз», «на угад» і т. п. Важко бути впевненим стосовно логіки наповнення альбому, адже 19 робіт – це не так багато, щоб повно розкрити проблеми Російської імперії. Втім, розуміючи Герсєванова, мабуть, усе ж точніше за Л. Р. Варшавського, можу стверджувати, що він був послідовним і сюжети карикатур переплітаються та логічно накладаються на сюжети публіцистичних текстів Миколи Борисовича.

Вірогідно, карикатури мали успіх, адже відставний підполковник Георгій Палеолог придбав у Герсєванова права на друк та продаж другого видання альбому (11 малюнків) за 800 крб. (Об изданном Альбоме, 1860–1861, арк. 5). Але після літографування малюнків і нового звернення до Комітету пан Палеолог отримав від цензури відмову. Потому він намагався отримати компенсацію за витрати, яка була передбачена законом, адже він придбав дозволені до друку малюнки. На що Комітет відповідав простими відписками. Важко однозначно оцінити вплив «Похождений» на суспільну думку або на жанр карикатури, скоріше навпаки, саме видання стало виразом нагальних питань суспільної думки в актуальній художній формі. Незважаючи на успіх або відсутність невдачі, Герсєванов не продовжив діяльність на цій ниві.

Таким чином, жанр карикатури міцно закріпився в російській публіцистиці другої половини XIX ст. Це образотворчо-літературне мистецтво було досить не простим для виконання, адже потребувало об'єднання сил авторів, художників та літографів, а також складним для цензурування. Однак карикатура стала своєрідним майданчиком для висвітлення найгостріших соціально-політичних та

економічних питань у зрозумілій багатьом формі, а проаналізований альбом розкрив іще одну несподівану грань творчості М. Б. Герсєванова.

Бібліографічні посилання

Варшавский, Л. р., 1937. *Русская карикатура 40-х-50-х гг. XIX в.* М.; Л.: Изогиз.

Герсєванов, Н., 1858. О карикатурах. *Русский инвалид*. № 80.

Герсєванов, Н., 1859. О карикатурах (Ответ г. Ки-ршу). *Русский инвалид*. № 51.

нием: «Похождения новгородской жительницы Федоры Ивановны», 1860–1861. Російський державний історичний архів. Ф. 772. Оп. 1. Спр. 5106. 18 арк.

References

Varshavskiy, L., 1937. *Russkaya karikatura 40–50-kh gg. XIX v.* (Russian caricature in the 40s-50s of the 19th century). M.; L.: Izogiz.

Gersevanov, N., 1858. O karikaturakh. (About caricatures). *Russkiy invalid*. № 80.

Gersevanov, N., 1859. O karikaturakh (Otvét g. Kirshu) (About caricatures (Answer to Mr. Kirshu)). *Russkiy invalid*. № 51.

Гєсєванов, Н., 1859. Нужна ли в России большая армия. *Северная пчела*. № 133.

Дуров, 1860. *Похождения Новгородской жительницы Федоры Ивановны*. СПб. 23 арк.

Ки-рш, И., 1858. Несколько слов по поводу статьи «Карикатуры». *Русский инвалид*. 1858. № 93.

Об изданном генерал-майором Герсєвановым под псевдонимом г. Дурова, Альбоме карикатур, под назва-

Gesevanov, N., 1859. Nuzhna li v Rossii bol'shaya armiya. (Does Russia need a large army?) *Severnaya pchela*. № 133.

Durov, 1860. *Pokhozheniya Novgorodskoy zhitel'nitsy Fedory Ivanovny*. (Adventures of the Novgorod resident Fedora Ivanovna) SPb. 23 ark.

Kirsh, I., 1858. Neskol'ko slov po povodu stat'i «Karikatury» (A few words about the article «Caricatures»). *Russkiy invalid*. 1858. № 93.

O izdannom general-mayorom Gersevanovym pod psevdonimom g. Durova, Al'bome karikatur, pod nazvaniyem: «Pokhozheniya novgorodskoy zhitel'nitsy Fedory Ivanovny» (About published by Major-General Gersevanov under the pseudonym of Durov, Caricature Album, entitled: «The Adventures of Novgorod Resident Fedora Ivanovna»), 1860–1861 Rosiys'kyy derzhavnyy istorychnyy arkhiv. F. 772. Op. 1. Spr. 5106. 18 ark.